

Володимир Семистяга

Луганськ

Українське національне життя в шахтарському Краснодоні під час німецько-нацистської окупації краю (1942—1943 рр.)

Досліджуються прояви українського національного життя в окупованому частинами Вермахту Краснодоні на Луганщині під час Другої світової війни.

Ключові слова: окупаційний режим, «Молода гвардія», молодогвардійці, освіта, національне, українське, культурне, мистецьке, духовне.

Сім місяців перебував Краснодонський район Луганської області в умовах окупації частинами Вермахту (20.07.1942 — 14.02.1943 рр.). За радянської доби, досліджуючи особливості окупаційного режиму в аспекті комуністичної ідеології, все буття на теренах краю зводили до двох складових: масового терору окупантів та їхніх попіхачів проти місцевого населення й активного антифашистського спротиву молодих патріотів під керівництвом підпільників-партійців. Домінувало брунатне та червоне. Про щось інше не могло бути й мови. Та й кого взагалі у тогочасних реаліях могли цікавити такі речі, як житлово-побутові умови краснодонців, проблеми їхнього виживання, збереження власного життя, питання мови, освіти, культури, духовності тощо? Адже домінував такий феномен як «Молода гвардія» — яскравий взірець патріотизму радянської молоді, комуністичної ідейності та переваг соціалістичного ладу. Ось це й заохочували державно-політичні інституції вивчати, досліджувати і пропагувати. Якщо ж і були деякі намагання звернутися до вивчення вищезазначених проблем, то, як правило, вони розглядалися тільки через призму життя, відтвореного О.О. Фадєєвим у романі «Молода гвардія». Стосовно ж усього українського національного, то під ним взагалі розумілося дослідження літературно-мистецьких форм і образів, створених російським письменником. А це набувало не конкретно-історичного, а однозначного одностороннього літературознавчого характеру. Такий стан речей яскраво ілюструють матеріали Фадєєвських читань, проведених за підтримки державно-політичних структур СРСР у 60-х — 80-х рр. ХХ ст. і відтворених на початку ХХІ ст. [1]. До того ж, дослідники майже не зверталися до архівних документів. Хіба що за винятком московських науковців В.Г. Боборикіна та В.М. Озерова, які оприлюднили чимало цікавих краснодонських матеріалів з особистого архіву письменника [2]. Але при цьому ні Боборикін, ні Озеров не ставили за мету всебічно проаналізувати

українське життя, освітні, культурно-мистецькі та інші процеси, що відбувалися на теренах окупованого німцями Краснодона.

Щоправда, більш системно підійшов до вивчення вищезазначених проблем український дослідник Г.В. Самійленко. Але й він фактично не вийшов за межі літературознавчого дослідження, не проаналізував конкретні історичні події на теренах Краснодонського району [3].

На думку автора, науковці уникали цього не з причин їх небажання. Мотиви були більш вагомими. Крім ідеологічних забобонів, другим фактором такого стану речей стала відсутність документальної бази, за допомогою якої можна було б підтвердити або спростувати наявність місцевого українського національного життя у будь-якій формі. Адже саме з ідеологічних мотивів частину документів знищили ще під час війни, а частина й нині недоступна дослідникам, бо осіла в архівосховищах спецслужб. Та все ж спогади учасників реальних подій в окупованому ворогом Краснодоні, як і документи, що потрапили до рук дослідників після здобуття Україною незалежності, зафіксували інший Краснодон. Імовірно, зовсім не випадково він не відтворений класиком радянського соціалістичного реалізму як український у його художньо-документальному творі. Адже тоді б довелося визнати, що колективи художньої самодіяльності, під прикриттям яких діяли молодогвардійці, за формою і змістом радше нагадували просвітянський гурт, а не традиційно усталений патріотичний радянсько-російський. «Просвіти» ж, як ми знаємо, засновували або відроджували подвижники української національної ідеї, що апriorі було занадто небезпечно не тільки для окупаційної німецько-нацистської, а й для радянсько-більшовицької адміністрації. І все ж, скільки б не існувало «табу» — рано чи пізно ідеологічна облуда спаде, і тоді постане потреба об'єктивно висвітлити, що насправді відбувалося в Краснодоні напередодні та під час війни.

Семистяга Володимир Федорович — доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Загальновідомо, що на окупованих Німеччиною та її сателітами теренах України заборонялися будь-які прояви організованого національно-політичного, національно-духовного, а досить часто й громадського життя. Як більшовики, так і нацисти в цьому питанні були одноставними. Щоб тримати у покорі місцеве населення та відволікти його від роздумів про сьогодення і майбутнє, а також «зайняти» молодь — їм дозволялося наповнити власний «вільний час» культурницьким та церковним змістом. Зрозуміло, що все мало функціонувати тільки під контролем окупаційної влади, бо ніщо не повинно було протистояти генеральній лінії політики окупантів, сутність якої зводилася до колонізації України, денационалізації і повного поневолення народу, який мав стати слухняною робочою силою.

Документально встановлено, що на Луганщині (Ворошиловськ — сучасний Алчевськ, Ворошиловград, Кадіївка /Стаханов/, Красний Луч, Лисичанськ, Попасна, Ровеньки, Сватове, Свердловськ, Успенка тощо), як і на інших українських землях, після вступу туди частин Вермахту постало чимало театральних, циркових, музичних, співочих, танцювальних та інших культурно-мистецьких товариств і колективів. Відродилася автокефальна церква, поширення набули «Просвіта» і «Громади», які, намагаючись зберегти національну самобутність українців краю, перспективу їхнього розвитку, як правило, генерували ідеї духовного, національно-культурного відродження, державної соборності та самостійності. Деякі з них були пов'язані з ОУН і виконували її настанови. Були й такі, що одночасно контактували з оунівським та комуністичним підпіллям. Але були й такі, що діяли самостійно, бо відродилися там, де для цього існувало певне підґрунтя, завдячуючи активній діяльності подвижників української справи, які брали участь у народно-демократичній революції 1917—1920 рр. або свого часу прийшли просвітянський вишкіл і стали палкими прихильниками державної незалежності України.

Не став винятком і Краснодар. Адже події, що тут відбувалися, перебували в руслі загальноукраїнських процесів і не могли бути відірваними від них. Ось чому, не претендуючи на повноту висвітлення проблеми, автор розвідки на прикладах життя і діяльності краснодонської молоді намагається узагальнити відомі йому документальні свідчення та змодельовати відрізок трагічного минулого в історії держави, що через втручання політичних сил однобічно закріпився у суспільній свідомості, і тим самим спростувати усталені версії про те, що як такого українського життя в окупованому німцями зросійщеному Краснодарі не існувало, як начебто не було для цього й певного підґрунтя в довоєнний час. У свою чергу, це дасть можливість збагнути підстави, на яких радянські спецслужби намагалися переконати секретаря ЦК КП(б) України М.С. Хрущова в тому, що краснодонська «Молода гвардія» — це організація, інспірована Гестапо й Абвером, а також отримати відповідь на запитання: чому та яким

чином місцеві державно-політичні структури після звільнення Луганщини від німецьких окупантів переконували Центр про значне розповсюдження петлюрівсько-націоналістичної агітації у краї? Чи дійсно без керівної та спрямовуючої ролі правлячої ВКП(б) події в окупованому німцями Краснодарі могли розвиватися в напрямку інтернаціоналізації краю?

Для того, щоб аргументовано відповісти на ці та інші запитання, перш за все слід звернутися до аналізу подій першої третини ХХ ст. За адміністративним поділом того часу більша частина території Краснодарського району до 1919 р. перебувала у складі Області Війська Донського. І хоча в Подонні та Нижньому Подінців'ї мешкало чимало українців — вихідців із Поділля, Наддніпрянщини та Слобожанщини, задовольнити власні культурно-освітні та духовні потреби українською мовою в своїй більшості вони не могли. Не могли цього зробити і сім'ї 30% шахтарів-українців. Саме стільки їх нараховувалося серед інших етнічних груп, зайнятих у гірничодобувній галузі краю. Ситуація кардинально змінилася тільки після запровадження політики коренізації (українізації) та нового політико-адміністративного перевлаштування цієї частини Луганщини на рубежі 1923/1924 рр. І хоча сам процес коренізації мав тимчасовий характер і здійснювався досить формально — позитивні тенденції брали гору. Відповідно до чинного законодавства СРСР і УСРР, нових навчальних програм та інструкцій поступово розпочалася українізація закладів освіти, культури, державних установ. Певною мірою цьому сприяло відкриття на початку 20-х рр. минулого століття Донецького інституту народної освіти у Луганську (тепер національний університет імені Тараса Шевченка) та в середині 30-х рр. його педагогічного робітфаку з українською мовою навчання в Краснодарі. Серед його випускників — і майбутній Герой Радянського Союзу, молодогвардієць І.В. Туркенич. Родом з Воронежчини, він завжди вважав себе українцем і ніколи цього не приховував. Частина краснодонців, отримавши дипломи випускників обласних педагогічних курсів або літфаку Ворошиловградського педінституту (колишній ДІНО), викладали українську мову та літературу, реалізовували навчально-виховний процес у школах району українською мовою. Серед них були родичі молодогвардійців (Л.А. Осьмухіна) та самі молодогвардійці (А.З. Єлісеєнко). За державним замовленням сюди відряджали і кращих випускників київських, півтавських, харківських педагогічних вишів.

Напередодні війни у Краснодарському районі культурно-просвітницьку роботу здійснювали 15 клубів і 40 бібліотек. При клубах працювало 23 драматичні колективи, 26 хорових, 31 музичний, 13 літературних, у яких брали участь майже 1,5 тис. осіб. Тут діяли три гірничопромислові училища, до яких набирали українську молодь в основному з північних сільських районів Луганщини, зокрема, з Південної Слобожанщини,

15 середніх, семирічних і початкових шкіл. Тільки в Краснодарі навчалось понад 4 тис. дітей і працювало близько 200 учителів [4, с. 346—347]. Безумовно, не у всіх навчальних закладах функціонувала українська мова. Переважали двомовні та російські. Але в усіх без винятку викладалася українська мова та література. Хоча й фрагментарно, але на заняттях при вивченні курсу історії СРСР давалися відомості з історичного минулого України. Як це робилося, хто, що і як викладав, чим і чому запам'ятався, повідомляє у своїх спогадах етнічний росіянин, молодогвардієць В.І. Левашов. Так, про 33-річного полтавця родом з Миргородщини А.В. Улизька — вчителя української мови і літератури у старших класах Краснодарської СШ №1 ім. Горького, де навчалось 25 майбутніх підпільників, — він через багато років згадував як про бадьорого, веселого гострослова-жартівника, який ніколи не принижував учнів. «Завдяки старанням Антона Васильовича ми навчилися писати українською так само грамотно, як російською, а читати Тараса Шевченка, Івана Франка, Панаса Мирного, Івана Котляревського, Михайла Коцюбинського стало для нас природною потребою» [5, с. 21].

Ми ж відзначимо, що випускник київського педінституту Антон Улизько, удосконалюючи фахову освіту, напередодні війни вступив на заочне відділення факультету романських мов Харківського державного університету. Мав величезну власну бібліотеку, що було неабиякою рідкістю для Краснодона. Твори з античної літератури та філософії, української класики та історії щедро видавалися у тимчасове користування без обмежень усім, хто бажав підвищити власний загальноосвітній та культурно-мистецький рівень. З його ініціативи в школі було створено гурток української літератури, члени якого не тільки здобували нові знання з історії та теорії літературного процесу, а також писали художні твори, обговорювали їх, випускали літературну стіннівку тощо. Артистично обдарований, всебічно ерудований, він знав і декламував учням велику кількість поезій і прозаїчних текстів. Закоханий в українську мову і літературу, він зумів поставити їх викладання на рівень рідної у російськомовній школі. Причому настільки вплинув на учнів, що більшість з них «захворіли» героями творів Т.Г. Шевченка, М.В. Гоголя, Марка Вовчка та ін. Зокрема майбутні молодогвардійці В.М. Пиріжок, С.М. Остапенко, П.Ф. Палагута постійно бачили себе Максимом Гонтою, Тарасом Бульбою, Устимом Кармалюком, знали напам'ять їхні літературні монологи, малювали їхні портрети. До речі, відомо, що важко поранений під час боїв на Харківщині рядовий А.В. Улизько помер 19 грудня 1942 р. [6, с. 696].

Один з керівників молодогвардійського підпілля, етнічний росіянин, який народився в Московській області Російської Федерації, Іван Земнухов (Зимнухов) потрапив до Краснодона 1932 року. З 1934 р. навчався у СШ №1 ім. Горького. На початку 1942 р. Ворошиловградським обкомом ЛКСМУ був затверджений головою комісії Крас-

нодонського райкому комсомолу з роботи серед шкільної молоді та піонерів. У власноруч складених документах записав, що добре володіє українською мовою [7, арк. 135]. Чому і як він її опанував — тепер ми добре розуміємо з пояснень В.І. Левашова.

Поетичні твори Т.Г. Шевченка любив молодогвардієць В.А. Осьмухін. Він знав напам'ять Кобзареву поему «Гайдамаки», захоплювався також творами М.В. Гоголя. Неодноразово перечитував «Вій», «Страшну помсту», «Мертві душі», «Ревізор» [8, арк. 58—59]. Молодогвардієць О.В. Кошовий не тільки добре знав твори класиків української літератури — Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, М.М. Коцюбинського, П.Я. Рудченка (Панаса Мирного), І.С. Нечуя-Левицького, а й під час поїздок до Києва, Харкова, Полтави разом з родичами відвідував місцеві театри, захоплюючись сценічною майстерністю українських театральних колективів. Зокрема, відвідуючи тітку, що мешкала в Києві, він неодноразово бував на виставах у драматичному театрі ім. І.Я. Франка та в українській опері ім. Т.Г. Шевченка. По приїзді до Краснодона серед своїх однолітків завжди пропагував побачене — високе українське театральне мистецтво [9, арк. 142].

Глибоко романтичною натурою була також одна з керівників молодогвардійського підпілля У.М. Громова. Навчаючись у Первомайській школі №6, вона поглиблено опанувала творчість Т.Г. Шевченка, Г.С. Сковороди, І.К. Тобілевича (Карпенка-Карого), П.Я. Рудченка (Панаса Мирного), М.О. Вілінської (Марка Вовчка). Її цікавило не тільки «Слово про Ігорів похід», а й народні свята та пов'язані з ними колядки, веснянки, купальські пісні тощо. Напрочуд добре вона зналася на творчості П.Г. Тичини, А.В. Головка, Ю.І. Яновського. Високу оцінку її шкільним творам дали Д.М. Косарик-Коваленко, Ю.О. Збанацький, В.М. Сосюра та інші українські письменники [10, с. 59, 61].

Північна частина сучасного Краснодарського району була заселена у свій час вихідцями з Чернігівської, Київської, Полтавської та Катеринославської губерній. Тому й не випадково, що майже всі молодогвардійці селища Краснодон і Сімейкиного походили з українських селянських родин, яким була притаманна любов до землі та задушевної української пісні. Особливо виділявся Микола Сумський. Начитаний, мав постійний потяг до творів Т.Г. Шевченка, І.Я. Франка, М.М. Коцюбинського. До безтями закоханий у рідну історію, ретельно вивчав її, неодноразово перечитуючи усе доступне йому про запорозьке козацтво. Часто переказував і розповідав батькам та друзям про козацьку вольницю й боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти польської шляхти, про подвиги черкаського полковника й наказного гетьмана Максима Кривоноса — героя Жовтоводської і Корсунської битв, перемог під Пилявцями і Старокостянтинівим (1648 р.). Захоплювався подвигами і безкомпромісністю полковника й наказного

гетьмана Івана Богуна. Один з видатних діячів української національної революції середини 17 ст., військовий стратег і тактик у боях з польською шляхтою Богун, оспіваний в українській народній творчості, М.С. Сумським обожнювався. Цікавила Миколу Сумського й боротьба українського селянства проти австро-німецьких військ у 1918 р. під проводом В.Н. Боженка та М.О. Щорса на Київщині й Чернігівщині.

Безумовно, така неординарна особистість не могла не привернути увагу комсомольських функціонерів. Характеристику для представлення до державних нагород після загибелі юнака-молодогвардійця правили та підписали секретарі ЦК ВЛКСМ О.М. Шелєпін і М.М. Романов. Не маючи нічого проти національного українського, вони рекомендували доповнити її положеннями про те, що як командир підпільників він начебто спеціально переселився до селища Краснодар, і через те був уведений до членів штабу «Молодої гвардії». Ось чому, на їхню думку, Сумського краще було б вважати за комісара підпільників-молодогвардійців селища Краснодар [11, арк. 103—104зв.]. Так, врешті-решт, з нього й було витворено постать незламного комісара-політрука.

Архівні документи свідчать, що майже всі молодогвардійці народилися в Краснодарському районі або ж після переїзду сюди з батьками довгий час мешкали тут, вважаючи себе місцевими й корінними мешканцями. Понад третину з них були етнічними українцями, ще третина — мали українське коріння. Майже всі з них шкільну освіту отримали у місцевих навчальних закладах, були вихованими на героїчних прикладах української історії та літератури. Легко переходили з однієї на іншу мову, вільно спілкуючись як російською, так й українською мовами, добре знали в обсязі середньої школи твори українського красного письменства, в яких змальовано боротьбу українців за незалежність. Любили й співали українських пісень. Дві третини з них — походили з селянських родин, а тому дотримувалися сільських звичаїв і традицій, шанували народну обрядовість. Не зважаючи на брутально перервану українізацію, напередодні війни в Краснодарському районі українська мова та пісня звучали повсюдно. Передплачувалася українська преса, а бібліотечна мережа постійно збагачувалася українською книгою, хоча більшість із них мали пропагандистсько-агітаційний характер. На місцевих сценічних майданчиках завжди популярними були п'єси Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Івана Франка, Григорія Квітки-Основ'яненка, Михайла Старицького, Івана Карпенка-Карого, Лесі Українки та інших класиків української літератури. Огляди художньої самодіяльності та урочисті свята місцевими аматорами, як правило, проводилися в українських національних костюмах. Влада змушена була враховувати реалії життя та специфіку краю. А тому не всі культурно-освітні та навчальні установи в районі, як, наприклад, у Краснодарі, називалися на честь комуністичних вождів та ідеологів (ім. Леніна,

ім. Ворошилова, ім. Луначарського, ім. Затонського, ім. Єжова, ім. Кірова, ім. Горького тощо). Зокрема школа №22 селища Краснодар була названа іменем Т.Г. Шевченка. Українську мову та літературу тут викладала О.І. Анісімова, яка з 1939 р. навчалася на філологічному факультеті Дрогобицького педінституту. Яскравим підтвердженням українськості краю служив той факт, що на штампах і печатках представницьких органів влади, культурно-освітніх установ, партійних, профспілкових та комсомольських органів, місцевих підприємств і транспорту текст наносився тільки українською мовою.

Чи знав про це О.О. Фадєєв? Наскільки він був поінформований про українське життя в Краснодарі напередодні німецької окупації краю?

Нині немає сумнівів у тому, що, маючи українське коріння й описуючи події, які відбувалися на Луганщині, письменник свідомо не використав підготовлені ним до друку матеріали з української дійсності. Аналіз його записників засвідчив, що, наділяючи краснодонську молодь знаннями з історії національно-визвольної боротьби українського народу та української державності середини XVII ст., він не ввів їх до повноцінного обігу при зображенні героїв «Молодої гвардії» саме з ідеологічних причин. Не обминув Олександр Фадєєв і мовного питання. Наголошуючи, що офіційне діловодство в Донбасі послуговується тільки російською мовою (хоч насправді рідною і розмовною мовою для його героїв була українська), він ніколи не пояснював, чому так сталося. Так само, як ніколи не пояснював, чому це не потрапило до художньо-документального роману про молодогвардійців.

З початком війни (як 1941-го, так і 1942-го року) краснодонські підлітки широко залучалися до виконання сільськогосподарських робіт в області та проведення культурно-масових заходів для поранених бійців-фронтовиків, яких лікували в місцевих госпіталях. За їхніми свідченнями, вони досить часто зверталися до народної пісні. Як у хоровому, так і у сольному виконанні звучали пісні — «Дивлюсь я на небо» на поезію М. Петренка, «Стоїть гора високая» на слова Л. Глібова, «Місяць на небі», «Розпрягайте, хлопці, коней» тощо. Навіть під час перельоту через лінію фронту для виконання спеціальних завдань, краснодонці співали українських пісень, зокрема, «Розпрягайте, хлопці, коней» [5, с. 13].

Прорвавши фронт, 22 липня 1942 р. німецькі війська повністю окупували останню українську твердиню — Луганщину. Унікаючи оточення, війська Південно-Західного фронту відійшли у Волго-Донське межиріччя. Останні військові частини без бою 18 липня залишили Краснодар. І тільки через дві доби, 20 липня, до міста вступили передові загоны Вермахту. Через рік, уже після звільнення Луганщини від окупантів, у липні 1943 р. радянська пропаганда таким чином змалює політико-моральний стан місцевого населення під час вступу німецьких військ до Краснодона: «Мешканці не виходили з квартири і з жахом кризь

вікна вдивлялися в околиці міста. На вулицях ніхто не появлявся. Запанувала тиша, яка віщувала жахи. Настрої дорослих передавалися дітям...»; «Ми не бачили сонця, неначе воно не гріло. Сиділи в підвалах і погребях» [12, арк. 119].

Насправді ж певна частина населення Краснодона вийшла на вулиці і зустріла окупантів як визволителів від «сталінсько-більшовицького іга». Вже на третій день розпочали функціонувати окупаційні установи, укомплектовані з місцевих жителів. Документи свідчать, що найбільш організованою групою виявилися колишні донські козаки. Не визнаючи себе ні росіянами, ні українцями, вони ідентифікували себе окремим етносом. У першу чергу саме з них, як найбільш постраждалих від більшовицької сваволі, окупанти добирали охоронців місцевих підприємств та установ, формували органи місцевого самоврядування, поліцію тощо. З ініціативи їхнього активу восени 1942 р. у Краснодоні провели козацький парад, були складені й підписані петиції та листи-звернення до керівництва Третього Рейху та генерала П.М. Краснова, велися переговори з козацькою старшиною Ростовської області Російської Федерації. Підтримуючи політику окупантів, Краснодонське козацтво вимагало вилучити 33 станиці зі складу України та приєднати їх до сусідньої Ростовської області. Апогеєм цього руху стало формування двох військових сотень. У складі козацьких частин отамана-генерала Т.М. Доманова вони виконували здебільшого поліційні функції, жорстоко розправляючись з противниками німецько-нацистського окупаційного режиму як на території України, так і низки європейських країн. І тільки в травні 1945 р. їх роззброїли й інтернували уже на території Північної Італії та Австрії союзні британські війська.

І все ж більшість мешканців району, зокрема й українство, у перші дні окупації зайняли нейтрально-очікувальну позицію. Розуміючи, що в умовах воєнного лихоліття вони опинилися між молотом і ковадлом, люди просто намагалися зберегти власне життя та життя своїх близьких і рідних. Не знаючи утаємничених нацистських планів, намагаючись врятуватися від голодної смерті, що насувалася, та уникаючи вивезення на примусову роботу до Німеччини, частина краснодонців приступила до роботи на підприємствах вугільної промисловості, транспорту, сільського господарства, поповнила окупаційні установи, каральні та військові формування ворога. У доповідних записках УДБ по Ворошиловградській області до обкому КП(б)У (1943 р.) зазначалося, що однією з причин, чому місцеве населення підтримало окупантів, «була потужна петлюрівсько-націоналістична агітація, яка отримала значне поширення на території області». Особливо це стосувалося, на їхню думку, «розповсюдження фашистами байок про “незалежність України”» [12, арк. 13]. Але жодного слова не було про справжню війну тоталітарного режиму проти свого народу. Адже під каток сталінських ре-

пресій 20-х — початку 40-х рр. минулого століття потрапило чимало одноосібників, колгоспників, духівництва, працівників промисловості, транспорту, освіти й культури, що мешкали на півдні Луганщини. Підрахувати кількість репресованих сталінсько-більшовицьким режимом за національною ознакою й донині важко. Але аналіз документальних матеріалів тритомного видання «Реабілітовані історією» (Луганська область) засвідчує, що велику частку серед них у Краснодонському районі склали українці. Зокрема, це маркшейдер тресту «Краснодонвугілля» С.І. Грищенко, помічник головного інженера цього ж тресту Г.М. Даниленко, робітник шахти №12 Б.І. Дехтярьов, економіст-плановик шахти №3 І.М. Дядичев, начальник дільниці шахти №1-біс Г.Г. Дорошенко, десятник цієї ж шахти П.І. Даценко, сім'я Дворських з Білоскелюватого, колійний обхідник залізничної станції Изварине Й.О. Гробо-венко, В.Т. Жабко з Пархоменкового, який очолював Іванівську МТС, та десятки інших. Політико-економічна та соціальна ситуація, ускладнена подіями воєнного часу, сприяла пробудженню національно-патріотичних почуттів, розумінню потреби боротьби проти гітлерівського і сталінського тоталітарних режимів та утвердженню власної державності. Тому й не випадково, що в Краснодонському та сусідньому Свердловському районах діяли підпільники ОУН під проводом С. Бандери. Ними були створені організації, що підтримували зв'язок з її обласним проводом у Ворошиловграді [13, с. 142]. Слід визнати правдивість заяв одного з активних діячів українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни Є.П. Стахова, який неодноразово писав про діяльність оунівського підпілля на теренах півдня Луганщини (в тому числі й Краснодонського району). Хоча змалював він його діяльність у вигідному для себе світлі, перебільшуючи власну роль і значення, ігнорувати цього неможливо [14, с. 149, 272 — 273].

Однією з особливостей німецько-нацистського окупаційного режиму в Україні було визнання української мови як державної. Згідно з розпорядженням німецької окупаційної адміністрації, українська мова як державна запроваджувалася по всій території Луганщини з 17 жовтня 1942 р. [15]. Відтепер у Краснодонському районі могли не тільки послуговуватись нею на побутовому рівні, а й офіційно її можна було використовувати у діловодстві, під час провадження судочинства, нею можна було надавати й отримувати культурно-освітні послуги тощо. Наприклад, як і на всій території Луганщини, в Краснодонському районі початкові школи в обов'язковому порядку були переведені на українську мову навчання. Розпочався також процес повернення населеним пунктам району, їхнім вулицям і майданам, перейменованим на честь радянсько-більшовицьких функціонерів, історичних назв. Зокрема, рішенням райуправи був перейменований хутір ім. Ворошилова [16, арк. 4зв.]. Вдруге до його перейменування повернулися аж 1963 року. Відтоді насе-

лений пункт отримав назву Дружне. Були переіменовані й краснодонські вулиці. Так, вулиця Першої Кінної отримала назву Дуванна, Жовтневої революції — Басейна, Леніна — Пожежна, Фрунзе — Північна, Держинського — Поліційна, Першого травня — Зелена, Радянська — Донська, а Піонерська — Тараса Шевченка [16, арк. 7]. Після вигнання окупантів органи радянської влади повернули вулицям попередні назви.

Поширення набула й україномовна преса. Найбільшою популярністю користувалася ворошиловградська газета «Нове життя», яку читали та обговорювали навіть колективно. З її матеріалами були ознайомлені молодогвардійці та їхні родини. Через ножиці німецької цензури головний редактор газети, професор місцевого педінституту М.І. Бернацький (він же голова підпільного оунівського обласного проводу) знайомив читачів із злочинами сталінського тоталітарного режиму, подавав правдиві сторінки української історії, церкви, мови та літератури. Аналіз матеріалів газети дає можливість зробити висновок, що тут виявлялися паростки справжньої любові до України та сподівання на її звільнення [13, с. 102]. Також у Краснодарі поширювалася харківська «Нова Україна» та україномовні видання Сталінської (Донецької) області, редактори яких представляли обидва крила ОУН. Їхні правдиві матеріали про славне історичне минуле українського народу та намагання патріотів відродити українську державність сприяли національному самоусвідомленню й етнічній самоідентифікації населення краю.

У серпні 1942 р. з ініціативи луганської інтелігенції в обласному центрі було засновано український музично-драматичний театр імені Тараса Шевченка. Урочисто відкритий 10 вересня у приміщенні колишнього ТЮГу виставою І.К. Тобілевича «Безталанна», він працював до останніх днів німецької окупації. Очолив театр К.А. Дубинін, а художній колектив — Д.Т. Бондаренко [16]. Склад його артистичної групи сягав 60 осіб, репертуар складався з вистав за творами класиків української літератури: «Циганка Аза» та «Ой, не ходи, Грицю» М.П. Старицького, «Наталка Полтавка» І.П. Котляревського, «Безталанна» І.К. Карпенка-Карого, «Назар Стодоля» Т.Г. Шевченка й ін. Крім п'єс, театр готував концерти, під час яких виконувалися українські та білоруські пісні і танці [12, арк. 97].

1 листопада 1942 р. у ворошиловградській газеті «Нове життя» з'явилося повідомлення, що колектив театру готується виїхати на гастролі до Краснодона та інших міст області. Ця ж газета сповістила, що театр повернувся з гастролей і 29 та 30 грудня поставить в обласному центрі п'єсу М.П. Старицького «Циганка Аза» [18]. Але при цьому — жодного слова про самі гастролі. То ж виникає запитання — чи виїздив театр до Краснодона? Якщо так, то як сприйняли й оцінили роботу його колективу місцеві мешканці? Документи підтверджують тріумфальний характер гастрольної поїздки луганського театрального колективу.

Його спектаклі та концертні програми на сцені будинку культури ім. Леніна переглянули чи не всі краснодонці. На відміну від обласного центру, в залі постійно було багато молоді. А спектакль «Циганка Аза» М.П. Старицького підпільники-молдогвардійці схарактеризували як визначну подію в житті окупованого Краснодона [19, с. 130].

Будинок культури ім. Леніна розташований у центрі Краснодона. Як і до окупації, тут ставилися спектаклі та концерти артистів колективів художньої самодіяльності, проходилися танцювальні вечори. І хоча масштаби його діяльності стали меншими, все ж таки тут часто демонструвалися кінофільми. Крім пропагандистських кінострічок німецькою, італійською, російською та українською мовами «Під Сталінградом», «Захоплення Ростова-на-Дону», демонструвалися фільми побутового характеру: «Її перше переживання», «Вічний вальс», «Школи в Італії», «Бій биків в Іспанії» тощо. У будинку культури підібрався цікавий творчий колектив. Серед нових співробітників своєю артистичною майстерністю виділявся молодогвардієць Іван Туркенич. Він працював в українському самодіяльному драматичному колективі і, як актор, мав велику популярність [19, с. 132].

Восени 1942 р. з виставами та концертними програмами за мотивами української літературної класики до Краснодона виїжджали артисти-аматори Ровеньок та Свердловська. У свою чергу, самодіяльний український колектив Краснодонського будинку культури ім. Леніна під керівництвом Р.В. Ленського у грудні гастролював у Свердловську [16, арк. 4, №297]. Ось чому постає питання, що являли собою колективи художньої самодіяльності краснодонських будинків культури доби німецької окупації, крім загальновідомого? І хоча свідчень про це обмаль, все ж таки вони дають можливість скласти певну картину.

Будинок культури (міський клуб або міський театр) ім. Леніна поновив свою роботу в серпні 1942 р. За спогадами його артистів-аматорів, тут працювали український музично-драматичний та хорівий колективи, чоловічий та жіночий ансамблі української пісні і танцю, струнний оркестр. Як правило, не менше двох разів на місяць для мешканців міста влаштовувались концерти та ставилися вистави. Регулярно проводилися танцювальні вечори, музикантами на яких виступали члени струнного оркестру. Колишній директор будинку культури Володимир Лопухов був призваний до Червоної армії і загинув на фронтах війни. Під час окупації роботу цього закладу очолював Р.В. Мерзлов-Ленський. Ансамбль пісні й танцю організував та очолював П.П. Попов. Ядро творчого колективу склала краснодонська молодь. За партійною належністю майже всі юнаки і дівчата були комсомольцями. А дехто, як Р.В. Ленський та Л.Г. Карасьова, — кандидатами у члени КП(б)У. Частина з них зазнали переслідувань, як від окупантів, так пізніше й від радянської влади. Крім І.В. Туркенича — одного з кращих виконавців головних ролей в українських виставах — своєю

професійною майстерністю у танцювальному колективі виділявся А.В. Лопухов. Співали, як правило, українських та російських народних пісень. Найбільшою популярністю серед краснодонців користувалися вокально-музичні номери з опери С.С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» («Молитва Андрія», дуети Андрія і Оксани «Чорна хмара з-за діброви», Карася і Одарки «Ой, щось дуже загулявся»), з опери М.В. Лисенка «Наталка-Полтавка» (пісні Петра, Наталки, Виборного, Возного, дуети Петра і Наталки «Підеш, Петре...», «Де згода в сімействі»), хорове виконання пісень на поезії Т.Г. Шевченка «Реве та стогне Дніпр широкий», «Думи, мої думи», а також виконання пісень на слова українських поетів-романтиків XIX ст.: «Ніч яка місячна, зоряна, ясна», «Місяць на небі», «Чорні брови, карії очі», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Вкраїну», народних пісень про запорозьких і донських козаків тощо. Шквальними оплесками глядачі вітали виконавців українського «Козачка» та «Гопака». Заробітна плата членів колективу будинку культури була невеличкою. В середньому вона складала 300 крб. Але її наявність була достатньою для того, щоб окупанти не відправляли юнаків і дівчат на роботи до Німеччини [20, арк. 45—53].

Стосовно будинку культури ім. Горького (районний клуб дирекціону), художні колективи якого склалися в основному з підпільників-молодогвардійців, за структурою він фактично копіював колективи будинку культури ім. Леніна. Річ у тому, що через переслідування окупантів та гостру нестачу продуктів частина мешканців міста і району виїхали на етнічну батьківщину — до Харківської, Дніпропетровської, Чернігівської, Вінницької та деяких інших областей України. Інша частина, перш за все молодь, намагаючись не потрапити на примусові роботи до Німеччини, використала легальну нагоду залишитися вдома. З її ініціативи та за підтримки бургомістра Краснодона П.Г. Чернікова через місцеву біржу праці та відділ культури і просвіти районної управи й було відкрито цей заклад, який перетворився на своєрідну штаб-квартиру «Молодої гвардії». Директором клубу створили С.Я. Мошкова. Струнний оркестр зтворив та очолив керівник молодіжного підпілля — В.Й. Третьякевич. Тому й не дивно, що його ядро складали молодогвардійці — Василь і Сергій Левашови, Володимир Загоруйко, Валерія Борц, Любов Шевцова, Сергій Тюленін, Георгій Арутюнянц та інші [21, арк. 7]. За свідченнями В.І. Левашова, самодіяльні артисти вивчали, грали і співали українських народних пісень, виконували українські танці, драматичний колектив готував до постановки п'єси Т.Г. Шевченка «Назар Стодоля». 5 грудня 1942 р. їхніми силами було дано концерт, але офіційне відкриття будинку культури планувалося влаштувати 24 грудня 1942 р. [19, с. 145]. Викриття підпілля і його розгром ворогом поставили крапку в існуванні цього колективу.

Зауважимо, що в численних публікаціях про Краснодон та «Молоду гвардію» наведено чимало

прикладів, які засвідчують, що антинімецьку пропагандистську діяльність підпільники проводили тільки російською мовою. Ось чому постає далеко не риторичне запитання — наскільки це відповідає дійсності? Невже краснодонці ігнорували власну розмовну українську мову та свої ж українські співанки? Невже українські пісні з діда-прадіда для них були чимось етнографічним? Невже, ігноруючи сувору дійсність війни, радянський пропагандистський апарат звів свою діяльність в окупованій німцями Україні тільки до розкидання з літаків розтиражованих багатотисячними накладами російською мовою листівок і газет і до зведення Радінформбюро також російською мовою (саме їх поширювали молодогвардійці)? Невже, прослуховуючи радіопередачі української радіостанції ім. Т. Шевченка із Саратова (беззаперечний факт), краснодонці перекладали їх з української мови на російську і тільки після цього розповсюджували? Чи, можливо, з радянських літаків не тільки над територією Південно-Східної України, а й навіть над суміжними районами Воронежської та Ростовської областей не скидали листівок і газет, надрукованих українською мовою? Бо тоді як розцінити той факт, що в агітаційно-пропагандистській діяльності ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ зверталися до українського народу його рідною — українською мовою?

Неупереджений аналіз документальних джерел засвідчує, що ніяких крайностей не було та й не могло бути. Так, як напередодні німецької окупації Краснодонського району, так й напередодні його звільнення від окупантів Червоною армією широкого розголосу серед молоді набули листи і звернення ЦК ЛКСМУ, тиражовані саме українською мовою у вигляді листівок. Зокрема, у зверненні «До молоді радянського Донбасу» ЦК закликав юнаків і дівчат вступати до партизанських загонів, піднімати у ворожому тилу збройне повстання, проводити таку роз'яснювальну роботу, щоб люди уникали виїзду на роботи до Німеччини [22, арк. 319—321]. У зверненні «До молоді Ворошиловградської області» ЦК під гаслом «Прочитай і передай іншому» інформував про наступ Червоної армії, яка щодня звільняла від німецьких загарбників десятки населених пунктів. Юнаків і дівчат закликали всіляко шкодити окупантам, не давати їм можливості вивезти або знищити народне добро, завдати шкоди підприємствам, транспорту, зберегти від руйнувань шахти й устаткування, стати до битви за рідну землю тощо [22, арк. 7, 9]. Як у цілому по області, так і в Краснодонському районі під час німецької окупації серед пропагандистських гасел молоді чи не найпоширенішим було — «Хай живе Радянська Україна!» (іншої України молодь не знала). Досить часто у молодіжному середовищі дискутували стосовно української національної символіки. Непоодинокими були й випадки, коли вчителі місцевих шкіл (П.Я. Яценко, А.С. Миленко) радянські листівки, скинуті з літаків, навпаки — перекладали з російської мови українською та розповсюджували серед учнів і дорослих [12, арк.

117зв.]. То ж не випадково, що підпільники станції Сімейкино найменувався «Голосом Радянської правди» [12, арк. 122зв.].

Після вступу до Краснодарського району частин Червоної армії розпочався пошук німецьких попіхачів. До їхнього числа спецслужби сталінського тоталітарного режиму огульно занесли чимало непричетних. Навіть тих, хто боровся з окупантами й загинув від їхніх рук. У тому числі й молодоговардійців. Одних запідозрили у банальній зраді, інших — через участь в українських артистичних колективах — звинуватили в петлюрівсько-націоналістичній агітації та пропаганді або ж у співпраці з ворогом тощо. От саме тому радянські спецслужби й апелювали до секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова, що не варто піднімати на щит групу молодих підпільників із Краснодона, бо, мовляв, за нею стояли Абвер та Гестапо. І лише непохитна позиція М.С. Хрущова і ЦК ЛКСМУ не дозволили змовчати про цю патріотичну юнацьку організацію. Хоча й перетворили її на символ комуністичної ідейності радянської молоді та переваг соціалістичного ладу під чуйним партійним керівництвом.

13 вересня 1943 р. було підписано Указ Президії Верховної Ради СРСР про масове відзначення бойовими нагородами членів «Молодої гвардії». З цієї нагоди у Краснодарі відбувся мітинг, під час якого молодь клялася боротися і перемагати як підпільники-молодогвардійці, образи яких запалювали і закликали до боротьби. Від імені молоді району було складено й адресовано листа Й.В. Сталіну. Промовистий факт — склали його українською мовою [23, арк. 42—43].

Отже, напередодні та під час німецько-нацистської окупації краю події в Краснодарі розвивалися в русі загальноукраїнських процесів. Вони не могли бути іншими. Ступивши на шлях боротьби з окупантами, юнаки та дівчата в умовах військового зіткнення двох тоталітарних систем діяли на власний страх і ризик. Не варто ідеалізувати вихованців ленінсько-сталінського комсомолу й перебільшувати силу та вплив юнацької прокомуністичної антинацистської «Молодої гвардії». Слід звернути увагу на інше. Як невід'ємна складова власного народу, вихована на національних духовних цінностях, героїчних прикладах вітчизняної історії та літератури, краснодонська молодь не могла не перейматися його подальшою долею. Як і батьки, їхні діти мріяли і сподівались, що розгром за їхньої безпосередньої участі ворога змінить суспільство на краще, спрямує поступ країни по шляху демократичних перетворень та вільного розвитку.

Примітки

- 1. Див.:** Времени не подвластны. По материалам Фадеевских чтений [Сб-к. Редкол. М.П. Диченков (отв. ред.) и др.]. — Донецк: «Донбас», 1973. — 115 с. Проблемы литературной и литературно-общественной деятельности А.А. Фадеева. По материалам «Фадеевских чтений» [Сб-к статей. Редкол.: Б.Л. Беляев (науч. ред.) и др.]. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. — 116 с. На стрежне века: [Сб-к статей по материалам V Фадеевских чтений в г. Краснодаре. Сост. Н.Ф. Велигурин]. — Краснодар: Кн. изд-во, 1978. — 190 с. X юбилейные международные Фадеевские чтения (тезисы докладов). — г. Краснодар, 26 декабря 2006 г. — Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2006. — 92 с. **2. Див.:** 1. Боборыкин В.Г. Работа А.А. Фадеева над романом «Молодая гвардия» / В.Г. Боборыкин // История СССР. — 1965. — №4. — С. 65 — 75. 2. Боборыкин В.Г. Об истории создания романа А.А. Фадеева «Молодая гвардия»: Кн. для учащихся ст. классов / В.Г. Боборыкин. — М.: Просвещение, 1988. — 253 с. 3. Боборыкин В.Г. Александр Фадеев: Писательская судьба / В.Г. Боборыкин. — М.: Сов. писатель, 1989. — 352 с. Озеров В.М. Александр Фадеев: Творческий путь / В.М. Озеров. — 4-е изд. перераб. и доп. — М.: «Сов. писатель», 1976. — 486 с. **3. Див.:** Самійленко Г.В. Олександр Фадеев і Україна / Г.В. Самійленко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1980. — 48 с. (Сер. 6. Література і мистецтво (Т-во «Знання» УРСР; №9). **4. Історія** міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах: Луганська область. — К., 1968. — 940 с. **5. Левашов В.И.** Мои друзья молодогвардейцы / В.И. Левашов // Звезда. — 1970. — №1. — С. 6 — 44. **6. Книга** Памяти Украины: Луганская область: В 15 т. / Глав. ред. кол.: И.А. Герасимов (рук.) и др. — Т. 4. — Луганск, 1994. — 736 с. **7. Державний архів** Луганської області (далі — ДАЛО). Ф.П-311. — Оп. 2. — Спр. 76. **8. ДАЛО.** Ф.П-1790. — Оп. 1. — Спр. 275. **9. Там само.** — Спр. 272. **10. Аптекарь Р.М.** «Огонь памяти»: Сб-к истор. очерков о героях «Молодой гвардии» / Р.М. Аптекарь, М.Д. Аптекарь, А.Г. Никитенко. — Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2003. — 256 с. **11. ДАЛО.** — Там само. — Спр. 79. **12. Там само.** — Спр. 265. **13. Щит** и меч государства: Страницы истории органов госбезопасности на Луганщине / Под ред. А.Л. Третьяка. — Луганск: Промпечать, 2010. — 308 с. **14. Див.:** Стахів Є. П. Останній молодоговардієць / Є.П. Стахів. — К.: «Варта», 2004. — 496 с. **15. Нове життя**, 28 жовтня 1942 р. **16. ДАЛО.** Ф.Р-1307. — Оп. 1. — Спр. 46. **17. Нове життя**, 18 вересня 1942 р. **18. Нове життя**, 1 січня 1943 р. **19. Левашов В.И.** Вказ. праця. — №2. — С. 129—168. **20. Центральний державний архів** громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 7. — Оп. 10. — Спр. 180. **21. ДАЛО.** — Ф.П-1790. — Оп. 1. — Спр. 274. **22. ЦДАГОУ.** — Там само. — Спр. 46. **23. Там само.** — Спр. 59.

The purpose of the article is to research the practice of the Ukrainian national life in Krasnodon which was occupied by the Wehrmacht troops during World War II.

Key words: occupation regime, «The Young Guard», young guardians, education, the national, the Ukrainian, the cultural, the artistic, the spiritual.